

ПОРІВНЯЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ОСНОВНИХ ТЕОРЕТИЧНИХ ПІДХОДІВ ДО ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИЧНОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ

Розкриваються сутність і зміст таких теоретичних підходів до пояснення процесу політичної соціалізації, як теорії «підпорядкування» та «інтересу», «політичної підтримки», «навчання», марксистська теорія соціалізації. Здійснюється порівняльна характеристика теорій. Аналізується також перспектива розробки загальної теорії політичної соціалізації.

Ключові слова: політична соціалізація, політична культура, підпорядкування, політичний інтерес, політична підтримка, теорія навчання, модель політичної соціалізації

The proposed article reveals the essence and the content of such theoretical approaches to study of political socialization as theories of "submission" and "interest", "political support", "learning theory", Marxian theory of socialization. The comparative characteristic of these theories are given in the article. Also the perspective of creation a universal and common conception of political socialization is analyzed.

Key words: political socialization, political culture, submission, political interest, political support, learning theory a model of political socialization.

Політична соціалізація була і залишається актуальною для будь-якого суспільства, незалежно від його соціально-економічного і культурного потенціалу, оскільки вона забезпечує збереження і передачу політичного досвіду новим поколінням, відтворення політичних інститутів, норм і цінностей, і, таким чином, стабільність політичної системи в цілому.

Особливого значення вивчення політичної соціалізації набуває у перехідних суспільствах, зокрема в Україні, де в результаті зміни політичного режиму стара система політичної соціалізації виявилася ліквідованою, а нова ще не сформувалась. Процес політичної соціалізації в сучасних умовах стримується станом аномії, в який вступило українське суспільство, коли старі політичні цінності і норми вже не відповідають реальним відносинам, а нові, засновані на принципах демократії, ще не затвердились, не увійшли до масової свідомості і поведінки. Криза політичної соціалізації громадянина залишає глибокий слід у суспільстві, руйнує зв'язок поколінь. В умовах перехідного стану суспільства, при зміні типів політичної культури виникають серйозні проблеми збереження і передачі політичного досвіду, норм і цінностей. В країні, де одночасно змінились і політична, й економічна системи, де були серйозно переглянуті базові цінності, зростає роль і значення політичної соціалізації, комплексне вивчення якої допомагає зрозуміти її наслідки і врахувати їх при формуванні нової політичної культури населення.

Інтерес до проблеми політичної соціалізації простежується вже в працях античних авторів [1]. XIX ст. було відмічено роботами К.Маркса у даному напрямку [2,3].

Важливе значення для розробки проблеми з урахуванням новітніх досягнень мають теорії політичної соціалізації особистості, викладені в роботах Т.Парсонса, Б.Скіннера [4,5].

Сучасна традиція вивчення проблем політичної соціалізації, її інститутів і механізмів є логічним продовженням напрацьованих радянських і зарубіжних учених. В цьому контексті варто відмітити роботи Головіна М.О., Ольшанського Д.В., Мухаєва Р.Т., Шестопаля О.Б. [6,7,8,9].

Будь-яке дослідження соціальних і політичних проблем передбачає вибір теорії, оскільки в теорії накопичується продуктивний дослідницький досвід. Розвинена теорія вказує перспективний напрям подальшого аналізу, тобто виконує методологічну функцію [6, 47].

Дослідження політичної соціалізації, що розвиваються за 50-х років, стали визнаним напрямом вивчення політичних проблем в соціальних науках, що має велике практично-політичне значення для суспільства. В ньому накопичений великий емпіричний матеріал про даний процес, що піддається теоретичним узагальненням, які враховують особливості конкретних суспільств. Проте, не дивлячись на велику кількість розробок такого роду, загальної теорії процесу політичної соціалізації, яка мала б інтернаціональне визнання, поки не створено.

Мета статті – розглянути основні теоретичні підходи до проблеми політичної соціалізації та провести їх порівняльну характеристику, визначивши перспективи створення універсальної теорії політичної соціалізації.

Стабільне функціонування політичної системи суспільства, збереження цілісності соціального організму передбачає постійне відтворення і розвиток політичної культури суспільства, яке здійснюється через поступове засвоєння й прийняття людьми її норм, цінностей і моделей політичної поведінки. Даний процес отримав назву політичної соціалізації.

Політична соціалізація розглядається за аналогією із загальним процесом соціалізації як процес включення людини в політичну систему шляхом наділення її досвідом даної системи і держави, що виникла на її основі [9]. Досвід певної політичної системи закріплюється в політичній культурі.

Поняття «політична соціалізація» ширше, ніж поняття політичного виховання, освіти чи просвітництва. Воно включає в себе не лише цілеспрямований вплив форм (політичних інститутів) і змісту (політичних процесів) пануючої політико-ідеологічної системи на людину, але і стихійні («позасистемні») впливи, а також власну активність людини, спрямовану на засвоєння оточуючого її політичного світу. Людина наділена здатністю вибирати з пропонованого їй набору політичних позицій ті, які відповідають її внутрішнім цінностям та переконанням, причому не тільки усвідомленим, але й неусвідомленим. Більше того, людина володіє можливістю зустрічного впливу на соціалізуючу її систему та її агентів, що перетворює цей процес з механічного «впливу» системи на пасивного індивіда у взаємну адаптацію індивіда і системи один до одного [7, 130].

Концепція політичної соціалізації стала активно розроблятися в США з кінця 1950-х рр. Її поява була викликана кризою традиційних інститутів політичної системи західного суспільства, які не змогли забезпечити добровільне прийняття новими поколіннями рекламаних демократичних цінностей. Криза була реакцією індивідуальної і масової свідомості на зростаючу корумпованість влади, її нездатність задовольняти нові групи інтересів, що з'явилися в постіндустріальному суспільстві [8, 301].

Становлення концепції політичної соціалізації відбувалося під впливом різних наукових шкіл і напрямів. Проте процес входження людини в політику надзвичайно складний і опосередкований величезною кількістю факторів. Вибір тієї або іншої моделі політичної соціалізації диктується типом пануючої в суспільстві політичної культури, яка зумовлює певну схему стосунків влади і особистості.

Значущість процесу політичної соціалізації особистості і соціальної групи в житті суспільства була емпірично усвідомлена в глибокій давнині, знання про його закономірності дозволяли з успіхом формувати стійкі суспільні структури як військової демократії, так і перших державних утворень. Проте предметом публічного обговорення і філософського дискурсу проблема політичної соціалізації стає в рамках демократії Греції і Риму, в платонівсько-аристотелівській традиції, в якій політика розуміється як практика, як різновид етики. Твори Платона «Держава» і «Закони» присвячені ролі різних суспільних груп в забезпеченні гармонії в державі, а також вихованню сумлінного громадянина.

Ця проблема отримала подальший розвиток у філософії Арістотеля. Поряд з його хрестоматійним висловом про те, що «людина є істотою політичною», у філософа є детальний аналіз форм політичного устрою, що оцінюються з точки зору загального блага. Тим самим він формулює і вирішує проблему вибору ідеалу політичного устрою, а антична Греція і Рим назавжди вносять ці ідеали до арсеналу європейської культури. Мова йде про демократичний, республіканський й імперський державні устрої, на яких і досі часто зупиняє свій вибір еліта в політичному вихованні громадян [1].

На сучасні уявлення про політичну соціалізацію також сильно вплинули ідеї мислителів Нового часу. В цілому ці ідеї «вростання» людини в політичні стосунки суспільства можна звести до двох моделей.

Перша модель - «підпорядкування» - отримала первинний розвиток в концепції Т.Гоббса. Гоббс стверджував, що окрема людина нерозумна, егоїстична і не здатна упоратися зі своїми пристрастями, тому її підпорядкування владі є єдиною альтернативою анархії, «війні всіх проти всіх». Більшість, позбавлена елементарних знань і управлінських навиків, повинна підкорятися еліті.

Іншу точку зору на проблему взаємовідносин влади та індивіда відображає модель «інтересу», в якій потреби й інтереси особистості ставляться вище за інтереси держави. Її розробляли А.Сміт, Г.Спенсер та інші мислителі, що розглядали людину як істоту раціональну, вчинки якої обумовляються інтересом. Прагнення до реалізації власних інтересів змушує індивідів усвідомлювати вигоду від об'єднання своїх зусиль у задоволенні особистих потреб. Держава стала необхідною лише як соціальний інститут, що реалізує переваги кооперації індивідуальних інтересів і забезпечує порядок при їх здійсненні.

Ці ідеї були покладені в основу сучасної концепції політичної соціалізації, в якій існує дві версії даного процесу, що відповідають двом класичним підходам в трактуванні особистості в політиці. В результаті по-різному трактується і сутність процесу політичної соціалізації, і її технологія.

Перша версія політичної соціалізації виходить з моделі «підпорядкування». До цієї версії тяжіють біхевіористи Ч.Мерріам, Г.Лассуел і творці системного підходу до політики Д.Істон, Дж.Денніс, Р.Алмонд, С.Верба, К.Дойч. З роботами останніх дослідників пов'язаний найбільш істотний вклад в концепцію політичної соціалізації в 60-х роках ХХ ст. Вони розглядали політичну соціалізацію як процес впливу політичної системи на індивіда з метою створення у нього позитивних установок на систему. Дане розуміння випливає з трактування особистості як елемента політичної системи, що не є метою політики, а служить лише засобом підтримки системної рівноваги.

Друга версія політичної соціалізації розроблялася в рамках теорії конфлікту (М.Вебер, Г.Моска, Ф.Паркін, П.Блау), теорії плюралізму (Р.Даль, В.Хорт) і теорії гегемонії (Р.Мілібенд, Р.Даусон, К.Превітт). Прибічники цієї версії бачать сутність політичної соціалізації у взаємодії влади і індивіда. Останній не є пасивним об'єктом впливу політичної системи: його активність у взаємодії з владою обумовлена інтересами, здатністю діяти усвідомлено, підтримкою етносу, класу, політичної партії, частиною яких він може виступати [8, 306].

В рамках першої версії політичної соціалізації заслуговує на увагу теорія «політичної підтримки» Д.Істона і Дж.Денніса, яка істотно вплинула на розвиток всієї концепції і претендувала на універсальність, тобто практичне використання в усіх західних країнах. Теорія «політичної підтримки» розглядається з точки зору здатності політичної системи забезпечувати стабільність і динамічну рівновагу за допомогою взаємообміну з довкіллям (економічною, соціальною, культурною системами). Взаємодія політичної системи з довкіллям здійснюється через механізм «входу — виходу». На «вхід» системи поступають вимоги і підтримка, а на «виході» заявлені вимоги або підтримка втілюються в політичні рішення і дії влади. Силowymi методами досягти прийняття політичних цілей і цінностей, як показала практика, неможливо. Необхідним став новий метод стабілізації системи, який полягав в забезпеченні добровільного прийняття людьми політичних цілей. Це є можливим в тому випадку, якщо система здатна створювати і підтримувати віру індивідів в свою легітимність і законність. Інакше кажучи, досягти підтримки громадян політична система може шляхом формування позитивної психологічної установки на добровільність прийняття норм і цінностей пануючої у суспільстві культури. Така установка особистості на систему складається під впливом агентів соціалізації, що враховують рівень зрілості індивіда.

Д.Істон і Дж.Денніс виділяють чотири стадії політичної соціалізації: "політизація", "персоналізація", "ідеалізація" та "інституалізація". Перша з них охоплює приблизно перші п'ять років життя дитини та характеризується тим, що у індивіда формується усвідомлення політичної влади як більш важливої, ніж влада батьків. У цьому віці інформацію про політику дитина отримує переважно від батьків. На другій стадії політична влада асоціюється в свідомості дитини через фігури як значних політичних лідерів загальнонаціонального масштабу (президент, прем'єр-міністр, лідери найбільших політичних партій), так і осіб, що втілюють владу в повсякденному житті (поліцейський). Третя стадія характеризується утворенням на основі сформованих асоціацій вже більш стійкого емоційного ставлення до політичної системи.

В рамках четвертої стадії дитина переходить від персоніфікованого уявлення про владу до інституційного, тобто до сприйняття влади через знеособлені інститути (державні структури, партії), що свідчить про ускладнення її політичних уявлень і переходу до самостійного бачення політики.

Найбільш істотний аргумент проти універсалізації моделі «політичної підтримки» полягає в тому, що американське суспільство відрізняється від європейських суспільств своєю культурною однорідністю, що призводить до зворотних результатів. Також недоліком цього підходу є аналіз лише психологічних аспектів політичної соціалізації.

Теорія Д.Істона отримала подальшу розробку в працях таких видатних вчених, як Т.Парсонс, Л.Коен, Р.Ліптон та ін. Вони розвинули ті аспекти пояснення політичної поведінки, які обумовлені взаємодією людини з політичним середовищем і її інститутами.

Так, за Парсонсом, соціалізація є, перш за все, засвоєнням соціальних, і, відповідно, політичних ролей. Її можна визначити як приведення у відповідність структури мотивації поведінки людини і очікувань суспільства. При цьому політична соціалізація означає в першу чергу засвоєння ролі громадянина.

Важливість цього висновку для організації політичної соціалізації виходить з фундаментального характеру проблеми соціального порядку, яку вирішує Парсонс. Він сам пише, що займається вирішенням «проблеми порядку в суспільстві, в класичній формі викладеної Томасом Гоббсом», але, на відміну від Гоббса, шукає пояснення порядку, заснованого на його добровільному визнанні громадянами [4, 789].

Слід також відзначити широке поширення закордоном трактування політичної соціалізації з точки зору біхевіоризму (наука про поведінку). Класична логіка біхевіористської концепції соціалізації розкривається Б.Скіннером в його роботі з характерною назвою «Технологія поведінки», де виразно підкреслюється формуюча роль соціального оточення в становленні людини, котра довго не помічалася [5, 39-40].

Основне завдання цієї теорії — вивчення індивідуальної поведінки в політиці з метою оптимізації управління цією поведінкою з боку еліти. Для цієї мети використовувався широкий спектр власне психологічних методів. Основна ідея класичного біхевіоризму безпосередньо запозичена політичною наукою з психології — це ідея безпосереднього впливу середовища на поведінку індивіда. Політична поведінка підкоряється старій формулі біхевіористів: $S \rightarrow R$ (стимул — реакція). Наприклад, з метою розуміння феномену політичного відчуження, політичні біхевіористи пропонують формулу «прості соціальні умови — політична поведінка». Дослідникам залишається заміряти перший і другий показники і знайти кореляцію між ними. При такому підході значення ситуаційних чинників явно переважає над внутрішньою активністю індивіда. Радикальні різновиди біхевіоризму використовують

формулу «стимул-реакція» перш за все для контролю над поведінкою індивіда або, використовуючи їх термінологію, — для «модифікації поведінки».

Крайнощі радикального політичного біхевіоризму — як політичного, так і методологічного характеру — розділяло небагато дослідників. Так, представники школи соціального навчання пом'якшили жорстку модель поведінки, включивши до неї ряд проміжних змінних (установки, думки і навіть особистість в цілому). Кроком вперед було і включення в аналіз політичної поведінки її змістовних компонентів — цінностей, які засвоює індивід в процесі набуття життєвого досвіду [9].

На противагу теоріям політичного біхевіоризму в кінці 50-х — на початку 60-х рр. набули поширення ідеї когнітивізму, що розглядають політичну соціалізацію особистості, виходячи з первинності внутрішньоособистісних структур і процесів особистісного пізнання (Ж.Піаже, Дж.Адельсон, О'Нейл, Б.Грін, Л.Колберг, Р.Мерельман).

Важливим досягненням представників цієї школи є виділення вікових особливостей кожного з етапів становлення політичної свідомості і впливаючий з цього висновок про нерівномірність її розвитку. В ході становлення особистості відбувається зміна характеру мислення від конкретного егоцентричного і персоналізованого до абстрактного і узагальненого розуміння політичних відносин. По мірі розвитку інтелекту зростає критичність і незалежність політичних поглядів.

Закономірності становлення мислення були сформульовані швейцарським психологом Ж.Піаже в теорії когнітивного розвитку. Він виділив чотири стадії генезису мислення. На першій стадії — сенсорно-моторній (від народження до 2 років) — у дитини формується здатність сприймати навколишній світ в образі предметів. Перехід на другу стадію — доопераційну (від 2 до 7 років) — пов'язаний з тим, що дії дитини відбиваються у формі думки. На цьому етапі переважає мислення з позицій власного «Я». Третя стадія — стадія конкретних операцій (від 7 до 11 років) — характеризується тим, що мислення дитини звільняється від безпосереднього сприйняття. І, нарешті, у віці від 12 до 15 років мислення дитини переходить в стадію формальних операцій, коли підліток здатний до дедуктивних висновків, осмислення етичних проблем, роздумів про майбутнє.

Грунтуючись на ідеях Ж.Піаже американський психолог Дж.Адельсон виявив тенденції розвитку політичного мислення у молоді Англії, США і ФРН у віці від 11 до 18 років. За ступенем розумового розвитку особистості найважливішою зміною для політичного мислення є посилення абстрактності і розширення часової перспективи. Підліткові роки характеризуються швидким зростанням політичного знання, в тому числі засвоєнням традиційних політичних поглядів і установок. У середині підліткового періоду в індивіда формується автономна система етико-політичних принципів. З віком зміцнюється вплив принципів на політичні думки, які виявляються сильнішими за миттєвий інтерес [8, 309].

Політична практика і результати емпіричних досліджень показують: політична соціалізація не обмежується позиціями, сформованими первинною соціалізацією (тобто набутими в дитинстві), а продовжується протягом всього життя людини. На певній стадії інтелектуального розвитку звичні політичні стандарти і норми починають сприйматися повному. З цієї причини вторинна соціалізація (соціалізація в

підлітковому віці) відіграє значну роль, хоча сформовані нею позиції також не залишаються незмінними. Навіть соціалізація в зрілому віці, коли індивід здатний самостійно здійснювати політичні ролі і функції, не означає остаточної сформованості його політичних уподобань, хоча змінити їх стає все важче. Мінливість політичних орієнтацій і різноманіття агентів політичної соціалізації обумовлені складністю і суперечливістю самого політичного життя, де нерозривно взаємопов'язані і химерно переплетені миттєві і перспективні інтереси, суспільні і особисті потреби.

Розробка проблем політичної соціалізації в радянському суспільствознавстві будувалася на методологічних основах марксизму і критиці буржуазних концепцій. Особлива увага в рамках марксистської традиції дослідження процесів соціалізації приділялася діалектиці об'єктивних і суб'єктивних чинників цього процесу. К.Маркс вважав, що люди в процесі своєї діяльності і за допомогою неї змінюють як зовнішні обставини, так і самих себе, свідомість людини і її діяльність єдині. «... Суть людини, — писав Маркс, — є абстракт, властивий окремому індивідові. У своїй дійсності вона є сукупність всіх суспільних відносин» [2, 265].

Згідно з теорією Маркса, формує людину соціальне середовище одночасно виступає і умовою, і результатом її діяльності. Марксове розуміння формування людини не тотожне пасивному пристосуванню людей до соціального середовища. Воно охоплює і їхню власну практичну діяльність, в якій вони, впливаючи на навколишній світ, змінюють соціальне середовище, і в той же час «свою власну природу» [3, 188]. В ході суспільного прогресу змінюються не лише об'єктивні умови, але і самі люди, що виробляють в собі нові якості і перетворюють самих себе. У свою чергу, розуміння особистістю поставлених суспільством цілей і завдань багато в чому залежить від ставлення суспільства до цієї особистості, турботи суспільства про якнайповніший розвиток здібностей і інтересів індивіда. Досить часто при цьому відбувається абсолютизація зовнішнього, об'єктивного впливу на індивіда (чинники зовнішнього середовища та об'єктивних суспільних стосунків, норми, правила, зразки поведінки, соціальність в цілому).

Проте в умовах політичного і ідеологічного диктату радянські дослідники не могли повною мірою реалізувати потенціал цієї концепції. Справа звелася до керованого процесу комуністичного виховання особистості.

Таким чином, можна зробити **висновок**, що формування і подальший розвиток концепцій політичної соціалізації відбувалися під впливом наукових шкіл і напрямів, що представляють різні галузі наукового знання. В рамках цих шкіл та напрямів були закладені фундаментальні філософські, соціологічні, педагогічні, психофізіологічні основи аналізу процесу соціалізації особистості взагалі і політичної соціалізації зокрема. Що стосується соціологічного аналізу даного питання, слід зазначити, що в західній соціології з 1960-х рр. пропонується багаточисельні соціологічні теорії політичної соціалізації. Проте загальноновизнаної теорії не існує внаслідок багатопарадигмальності соціології, посиленої плюралізмом суспільно-політичних ціннісних систем, що впливають на цілі політичної соціалізації, і тим самим опосередковано на соціологічну теорію

процесу. Очевидно, що претензії різних моделей політичної соціалізації на універсальність і загальність приречені на провал, оскільки процес засвоєння політичних цілей і стандартів політичної поведінки в кожному конкретному суспільстві специфічний, обумовлений особливостями їх культурних середовищ. Тому теоретичні рамки досліджень політичної соціалізації на сучасному рівні розвитку напряду, мабуть, можуть залишатися досить вільними. Слід залучати теорії, які найбільш адекватні конкретним дослідницьким завданням.

Література: 1. Аристотель. Политика//www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/aristot/index.php. 2. Маркс К. Тезисы о Фейербахе. // Маркс К., Энгельс Ф. Соч., 2-е изд. - Т.42. 3. Маркс К., Энгельс Ф. Процесс труда и процесс увеличения стоимости // Маркс К., Энгельс Ф. Соч., 2-е изд.-Т.23. 4. Парсонс Т. Общества // Парсонс Т. О социальных системах. М., 2003. 5. Скиннер Б. Технология поведения // Американская социологическая мысль. М., 1994. 6. Головин Н.А. О проблеме общей теории политической социализации // Проблемы теоретической социологии / Под ред. А. О. Бороноева. Вып. 5. СПб., Изд-во Астерион, 2005. 7. Ольшанский Д.В. Основы политической психологии. — Екатеринбург: Деловая книга, 2001. 8. Политология: учеб. для студентов вузов / Р.Т. Мухаев. — 3-е изд., перераб. и доп.— М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2007. — 495 с. 9. Шестопал Е.Б. Политическая психология // www.gumer.info/bibliotek_Buks/Psihol/Shestop/index.php.